

ULUĞ BİR ÇINAR
İmâm Mâturîdî
Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı

28-30 Nisan 2014 • Eskişehir

Hazırlayan
Prof. Dr. Ahmet Kartal

ULUĞ BİR ÇINAR
İmâm Mâturîdî

Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı

28-30 Nisan 2014 • Eskişehir

Yayına Hazırlayan
Ahmet Kartal

Koordinatör
Derya Aydın

Grafik Uygulama
Sercan Arslan

Mizampaj
Çelebi Şenel

1. Baskı, 2014 İstanbul

Baskı Cilt

Ofis Yayın Matbaacılık, Güven Sanayi Sitesi, B Blok
No: 386 Tel: (0212) 576 47 15
Topkapı/İSTANBUL

Sertifika No: 19492

Yapım
DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
Bab-ı Ali Yokuşu, Cemal Nadir Sk. B.Milas Han
No: 24/114 Sirkeci/İstanbul Tel: (0212) 520 27 19

Arş. Gör. Ömer DİNÇ

1989 yılında İstanbul'un Kadıköy ilçesinde dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini Bursa'da tamamladı. 2011 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak atandı. 2013 yılında Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Taberî ve Maturidi Tefsirlerinin Nesh Meselesine Yaklaşımları Açısından Mukayesesi" isimli yüksek lisans tezini tamamladı. Hâlihazırda aynı üniversitede doktora çalışmalarına devam etmektedir.

Din-Şeriat Ayırımı Meselesinin Mâturîdî ve Taberî'deki Yansımaları/Karşılaştırılması

Giriş

İslam'a ve onun ilimlerine ait kavramların belirli bir tarihî gelişim seyrine sahip olduğu bilinmektedir. Her kavramın ortaya çıktığı bir zaman diliminin olduğu ve süreç içerisinde kendine özgü bir anlam sahası kazandığını söylemek bu açıdan mümkün görülmektedir. Özellikle İslamî bilimlerin tarihî süreci incelendiğinde, bu ilimlere dair zikri geçen kelime ve ıstılahların hangi manada kullanıldığı, bu kavramların diğerleriyle olan ilişkisinin nasıl olduğu hususunu tespit etmek bir çalışma alanı olarak kendini göstermektedir. Bu bağlamda İslamî ilimlerdeki kavramlar arası etkileşimin boyutlarını ve sınırlarını yansıtan, dinin mahiyetine ve çerçevesine ilişkin hayatiyet arz eden iki kavramdan bahsetmek mümkündür: Din ve Şeriat. Bu iki kavramın kendi içinde birtakım benzer anlamları olduğu gibi, birbirinden ayrılan taraflarının da olduğu söylenebilir. İslamî bilimlerin temel yapıtaşları olan Tefsir, Fıkıh ve Kelam ilimlerinde bu iki kavrama yüklenen anlamların her ne

kadar birbiriyle yakından alakalı olduğu gözükse de, kendi mana dinamiklerinin mahiyeti itibariyle farklılık arz ettiği tespitini dile getirmek gerekir. Din ve Şeriat kavramlarının bazen iç içe geçen bazen de ayrılan ve Kur'an'ın nüzülüyle birlikte başlayan süreçten klasik döneme kadar üzerinde pek çok tanımı yapılan kavramlar olması, meselenin tarihî planda ele alınmasının önemini gösterir niteliktedir. Buradan hareketle bu iki kavramın tefsir ilminde önemli yerleri bulunan, aynı dönemi paylaşan Mâturîdî ve Taberî'de nasıl anlaşıldığı ve algılandığı hususu, bu kavramların tarihî süreç içerisinde geçirdikleri anlam değişimi ve etkileşimini netleştirmesi açısından kayda değer görülmektedir. Zira bu iki müfessir din ve şeriat kavramlarının ilişkisine yönelik Kur'an ayetlerini dikkate almak suretiyle bazı yorumlamalarda bulunmuş, din-şeriat ayırımının boyutlarını problematik bir zemin üzerinden tartışmışlardır. Bu çalışmada, Mâturîdî ve Taberî'nin özellikle tefsir eserlerinden hareketle din ve şeriat kavramlarının geçtiği ayetlerdeki yorumları, bu hususlara ilişkin görüşleri mukayeseli olarak ele alınacaktır. Bu iki müellifin yorumlarına geçmeden önce, din ve şeriat kavramlarının anlam alanına dair bazı bilgilerin verilip, din-şeriat ayırımı tartışmalarına dair ana hatlarıyla birtakım hususlara değinilmesi faydalı olacaktır.

Din Kavramının Anlam Alanına Dair

Din kelimesinin mana sahasını, sözlük, terim ve Kur'an'da geçtiği anlamlar üzerinden incelemek önemli görülmektedir. Zira yapılan bazı tespitlere göre din kelimesi, üzerinde en çok ihtilaf edilen kelimelerden biridir. Çünkü hem lafız hem de mana olarak müşterek bir kelime olmasından dolayı esas anlamı tespit etmek kelimenin söz konusu özellikleri bakımından zor görülmektedir.²

Din ifadesi, sözlükte boyun eğme, itaat etme, hâkimiyet, ceza, mükafat, hesaba çekme, adet huy, gibi manalara gelmektedir.³ Aynı zamanda bu kelime, Pehlince'de "din", İbranice dilinde "hüküm" anlamını içeren bir kullanıma sahiptir.⁴ İbranicedeki "hüküm" anlamının Arapça'da aynı şekilde devam etmesinin etkisiyle, din kelimesi ceza/karşılık verme anlamlarında kullanılır. Örneğin Kur'an'da geçen, "din gününün sahibi" ifadeleri⁵ hesap günü anlamında olup, İbranice'de kullanılan anlama benzer bir şekilde dile getirilmektedir.⁶ Yusuf suresinde geçen "Kralın dinine göre kardeşini yanında alıkoyamazdı" cümlesindeki din ifadesi, hüküm, kanun, hukuk düzeni anlamlarını ihtiva etmektedir. Semantik açıdan

incelendiğinde genel olarak din kelimesinin Kur'an'da bilinen anlamıyla din (inanç sistemi) ve hüküm anlamında geçtiğini söylemek mümkündür.⁷ Ayrıca din kelimesinin İslam öncesi dönemde pek çok şekilde kullanıldığı da tarihen sabit bir husustur. Dönemin anlayışını yansıtan bu kullanım, söz konusu kullanımların tam olarak hangi anlama geldiği hususunda oldukça güçlükler olsa da, kelimenin daha çok kişisel arınma ve haccetmek gibi sınırlı anlamlarda kullanıldığına dair bir fikir birliğinden bahsetmek mümkündür.⁸ Bununla birlikte Kur'an'da din kelimesinin geçtiği ayetler incelenecek olursa, yaklaşık yarısının Mekki, yarısının da Medeni olduğu görülmektedir. Din ifadesi, Mekki surelerde, ayetlerin muhtevasına uygun olarak, insanın iman ve ameline göre hesaba çekileceği ahiret gününü ifade etmektedir. Medeni ayetlerde ise din kelimesinin, kavram anlamına oldukça yaklaştığı, Allah tarafından konulan ve insanları O'na ulaştıran yol anlamında kullandığı dikkatten kaçmamaktadır.⁹

Kur'an'da söz konusu manalarda ifade edilen din kelimesinin, pek çok versiyonda ayetlerde zikredildiği müşahede edilmektedir. Bu bağlamda Kur'an'daki genel kullanımlara göz atılacak olursa, insanın Allah'a itaat etmesi, iradesine boyun eğmesi, Allah'a dini has kılması gibi anlamlarda oldukça sık bir biçimde kullanılmaktadır.¹⁰ Bunun dışında din ifadesi Kur'an'da Allah'a, hakka, izafe edilerek kullanıldığı gibi¹¹ Allah'ın nezdindeki yegâne din anlamına gelecek dosdoğru yol, Allah'ın boyası, nur, hidayet nitelermeleriyle de tabir edilmektedir.¹² Kur'an'da birçok yerde zikredilen din ifadesinin, Allah'ın vahiy tarihi boyunca bütün peygamberlere gönderdiği değişmez, evrensel bir inanç sistemi olarak ilişkilendirildiği görülmektedir.¹³ Muhammed Esed ise dinin anlam alanına ilişkin bazı değerlendirmelerde bulunarak din kavramına yönelik bazı tespitleri dile getirmektedir. Ona göre, din terimi hem ahlaki olarak emredici kanunlar muhtevasını hem de onlara uygun davranmayı ifade eder ve sonuçta din teriminin en geniş anlam çerçevesini yansıtır. Yani içerdiği akidevi prensipleri ve bu prensiplerin pratik yansımaları olduğu kadar insanın ibadet ettiği objeye karşı yaklaşımını, dolayısıyla 'itikat' kavramını da içine alır. Bunun din, inanç, dini müeyyideler veya ahlak sistemi olarak çevrilmesi, terimin hangi bağlamda kullanıldığına bağlıdır.¹⁴

Sonuç olarak, din ifadesi Kur'an tarafından olumlu bir değer içeriğine sahip olduğu gibi, Allah'tan insana

doğru ve insandan Allah'a doğru olmak üzere karşılıklı bir ilişki olup, Allah'tan insana doğru emirler-nehiyer şeklinde ahlaki buyruklar toplama, insandan Allah'a doğru ise başta O'na iman olmak üzere, boyun eğme veteslimiyet anlamına geldiğini söylemek mümkündür.¹⁵

Şeriat Kavramının Anlam Sahası

Şeriat kelimesi, Arapça'da شریة fiilinden türeyen bir kelime olarak, bir işe başlamak, gitmek, su kanalı, su içilecek yer, su kaynağı, kanun yapmak, açıklamak ve ortaya çıkarmak anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁶ Kelimenin kökü ve kendinden mastar olarak türeyen şeriat kelimesi, din kavramına nazaran Kur'an'da daha az kullanılmaktadır. Kur'an'da şeriat kelimesinin kökü ve türevleri sadece 5 yerde geçmektedir.¹⁷

Din- şeriat bağlamında tartışılan meselelerin temel noktasını teşkil eden Maide 5/48. ayette zikredilen "Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk" ifadesindeki şir'a ve minhac kavramlarından hareketle, dinin değişmez olduğunu şeriatin ise içerdiği manalardan hareketle dinin bazı konularında değişime açık olan yönünü beyan ettiğine dair ilk dönem sahabe ve tabiun müfessirlerinin görüşlerine rastlanmaktadır.¹⁸ Muhammed Esed'in bu ayet hakkında getirdiği izahlar yapılan ayırımın ve şeriat kelimesinin anlamının netleştirilmesi bakımından dikkate değer gözükmektedir. Esed ayette zikredilen 'her biriniz için' ifadesinin insanlığı oluşturan toplumları anlattığını, şir'a veya şeriat ifadesinin ise lafzi olarak insanların ve hayvanların yaşaması için zorunlu olan su ihtiyacını karşıladıkları suyun kaynağına giden yol olarak izah etmektedir. Ona göre şeriat kavramı Kur'an'da bir topluluğun sosyal ve manevi refahı için gerekli olan hukuk sistemini yansıtmaktadır. Diğer taraftan 'minhac' ifadesi ise soyut anlam taşıyan 'açık yol' yani bir hayat tarzı anlamındadır. Bununla birlikte Esed'e göre, ayette geçen şir'at ve minhac kavramlarının, Allah'ın bütün peygamberleri tarafından tebliğ edilen değişmez, manevi hakikatleri kapsayan din teriminden anlamca daha dar kapsamlı oluşu, şeriatlerin zamanın ihtiyaçlarına ve toplumun kültürel gelişmeleriyle ilgili olmasından ileri gelmektedir.¹⁹

Şeriatin anlam alanına dönük tanımlardan birine temas eden Şatibi'ye göre, şeriat mükelleflerin fiilileri, sözleri ve inançlarıyla ilgili olmak üzere riayet edilmesi gereken sınırlar çizilmesidir. Ona göre şeriatin muhtevasını bu sayılan şeyler oluşturmaktadır.²⁰ Şeriat'e dair bahsi geçen bu tanımlamanın yanında, Kur'an açısından yapılan bir değerlendirmeye göre

şeriat, Kur'an'ın kendi ifadeleri incelenirse, olmuş bitmiş ve münezzel bir hadise olup bütünüyle Kur'an'da yer alan iman, amel ve ahlaki ilkelerden daha öz olarak tevhid ve Allah'a kulluktan müteşekkildir ve bu tarih boyu herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.²¹

Şeriat kavramının tarih boyunca din kavramından daha çok vurgulandığı söylenebilir. Bunların İslami ilimlerdeki kavramsal alana geçmeleri hicri II. asırdan sonra olmuştur. Bu asırdaki eserlere bakıldığında zaman şeriatin terim anlamının sonraki dönemlere nazaran oldukça az kullanıldığı görülmektedir. Ancak bundan sonraki zaman diliminde (klasik dönemde) şeriat kelimesinin çok yönlü bir anlam dağarcığına sahip olduğu görülmektedir. Geniş anlamıyla şeriat Allah tarafından insanlar için din olarak öngörülen hükümler bütünüdür ifade etmektedir. Dar anlamda kullanıldığında ise, yalnız değişime konu olabilen hükümler, yani her peygambere ve onun tebliğ dönemine göre farklılaşabilen hükümler ile Kur'an ve Sünnetteki neshe açık ve içtihadî hükümler kastedilmektedir.²²

Din-Şeriat Ayrımı Tartışmalarına Genel Bir Bakış

Din ve şeriat kavramlarının anlam dünyasındaki bu zenginlikten doğan ve bu iki kavram arasındaki karşılıklı ilişkiye dayanan önemli bir tartışma konusu da din-şeriat ayrımıdır. Bu tartışmanın, temelde iki görüşe dayandığını söylemek mümkündür. Bir görüşe göre, Kur'an'da, sünnette ve fıkhıta ne varsa hepsi şeriat kapsamındadır ve dinin temel ilkeleri şeriat olarak isimlendirilmektedir. Diğer görüşe göre de din başka şeriat başkadır. Şeriatin dinle ilişkili olduğu söylenebilir, dinin mahiyetine dâhil değildir. Zira din, sabit olup şeriat ise dinamik bir yapıya sahiptir. Çünkü şeriat daha çok dönemselsel ve tarihsel uygulamalardan ibaret olan bir olgudur. Bundan dolayı şeriat zaman ve şartlara göre değişiklik arz eden bir yapıya sahiptir.

Din ve şeriat arasında ayırım olamadığını savunanlara göre şeriatte herhangi bir değişikliğin olması mümkün değildir. Değişikliğin olacağı hususlar ise, yorumunda ve maslahat gereği uygulanmayıp hükümün askıya alınması durumlarında olabilmektedir.²³ Zira İslam şeriatinin nassları (ayetler-hadisler) genel ve kapsamlı oldukları için koymuş olduğu kaideleri her asırda bütün insanların hayatlarına uygulamaya elverişli olduğundan, büyüyen ve gelişen olaylarla beraber her zaman her yerde meydana gelen ihtiyaçlara cevap vererek, insanlık medeniyetini Hakk'a götüreren işaretlere ve doğru yola sevk eder. Bundan dolayı

Allah, İslâm şeriatı ile dinini kemâle erdirmiş ve nimetlerini tamamlamıştır.²⁴

Ebu Hanife'nin din-şeriat ayrımı meselesine dair yaklaşımları, söz konusu tartışmanın seyrine ışık tutması bakımından dikkat çekicidir. Ona göre, Allah'ın gönderdiği peygamberler, çeşitli dinlere mensup olmayıp tek bir dine bağlı ve bunu insanlara tebliğ etmekle yükümlüydüler. Ancak her bir peygamber kendi şeriatına davet edip, önceki şeriatleri uygulamaktan nehyediyordu. Zira peygamberlerin şeriatleri muhtelifti. *"Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin!" diye Nuh'a emrettiğini, sana vahyettiğini, İbrahim'e, Mûsâ'ya ve İsâ'ya emrettiğini size de din kıldı"*²⁵ ayeti dinin değiştirilemeyeceğini ancak şeriatlerin ise bu değişime açık olduğunu ifade etmektedir. Zira bazı şeyler önceki şeriatlerde helal ve haram iken, sonraki şeriatlerde ise bu durum değişmiştir.²⁶ Ebu Hanife'nin bu görüşlerine dair yapılan bir değerlendirmeye göre Ebu Hanife, şeriatin dine dâhil olduğunu ya da ayrı olduğunu anlatma çabası içerisinde değildir. Zira Ebu Hanife din kelimesini din ve inanç bağlamında zikretmektedir.²⁷ Bu bağlamda dini tarif ederken şunları kaydetmektedir: "İslam, Allah'ın emirlerine teslim olmak ve itaat etmek demektir. Lügat itibarıyla, iman ve İslam arasında fark vardır. Ancak İslamsız iman, imansız da İslam olmaz. Onların ikisi de bir şeyin içi ve dışı gibidirler. Din ise, iman, İslam ve şeriatlerin hepsine birden verilen isimdir."²⁸ Ebu Hanife'nin söz konusu ifadeleri din-şeriat ayrımı açısından incelendiğinde dini şeriatin ayrı bir alan olarak görmediği, o dönemde tartışmalı konulardan birisi olan iman-amel ilişkisi çerçevesinde meseleyi ele aldığı görülmektedir. Buradan hareketle Ebu Hanife'nin, dinin yani inanç esaslarının değişmezliğini, şeriatin ise yerel unsurlar bakımından değişime açık olduğunu benimsemesi bir tespit olarak dillendirilebilir.²⁹

Din-şeriat tartışmaları bağlamında ele alınan Ebu Hanife'nin söz konusu ettiğiyeti³⁰ tefsir etmeye çalışan Kurtubi de din ve şeriatin sınırlarına dair dikkat çekici açıklamalarda bulunmaktadır. Ona göre ilk şeriatin ve bunun içinde bazı hükümlerin uygulanma yetkisinin kendisine verildiği Hz. Nuh'tan beri gönderilen bütün peygamberler, Allah'ın önceki peygamberlere indirdiği şeriatı pekiştirip uygulamışlardır. Son peygamber Hz. Muhammed ile birlikte Allah, şeriatı nihai derecesine kavuşturdu. Kurtubi ayette Allah'ın Hz. Peygamber'e, Hz. Nuh'a gönderdiği dinin aynı gönderdiğini, dinden maksadın ise şeriatin ihtilaf etmediği usulün (inanç ve

ibadetler bütünü) kastedildiğini belirtmektedir. Şeriatin kapsamına dâhil olan bu usul (inanç ve ibadetler bütünü) içerisinde Allah'ı birlemek, namaz, zekât, oruç, hac ibadetlerini yerine getirmek, Allah'a salih amellerle yaklaşmak, doğru olmak, ahde vefa göstermek, emaneti yerine teslim etmek, sıla-i rahimde bulunmak, Allah'ı inkar, haksız yere adam öldürme ve zinanın yasaklanması gibi hususlar yer almaktadır. Kurtubi zikredilen bu hususların tek bir din ve aynı millet (şeriat) olarak teşri kılındığını ifade etmektedir. Zira peygamberlerin, sayı itibarı ile farklılık olsa da getirdikleri şeriatlerin söz konusudaki hükümlerinde herhangi bir ayrılık bulunmamaktadır. Bununla birlikte Kurtubi, ümmetler hakkında hikmetin ve maslahatın gerektirdiği şekilde, Allah'ın muradına uygun olarak bunun dışında kalan hususlarda ise şeriatler arasında bir takım farklılıkların ortaya çıktığını dile getirmektedir.³¹

Din kavramının, inanç ahlak ve ibadet boyutunda değişmeyen bir olgu olduğunu ancak ahkâm sahasına taalluk eden şeriatin toplumun sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel olarak zamanın ve şartların durumuna göre yeniden güncellenmesi gerektiği fikirleri, -dinin şeriatin farklı olmadığını düşünenlerin aksine- din-şeriat ayrımı bağlamında ön plana çıkarılan bir düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır. Son dönemin önemli simalarından Hasan Hanefi, şeriatin bir takım zorlamalar, yasaklar ve ferdi cezalara indirgenerek, umumi ihtiyaçları ve maslahatları ifade eden toplumsal bir düzen olma içeriğinden arındırıldığını zikretmektedir.³² Fazlurrahman'a göre şeriat, Allah tarafından belirlenmiş bir yol olup, orada insan, ilahi iradeyi gerçekleştirmek için hayatını düzenleyecektir. Çünkü şeriat, bizzat davranışı ilgilendiren bir kavramdır.³³ Şeriatin dinden bağımsız olarak düşünülmesi gerektiğini savunanlar, şeriatin dinle yani İslam'la aynı şekilde değerlendirilmesinin, dinden şeriatin ayrı olarak düşünülmemesinin şeriatin dinamik yapısını engellediğini dile getirmektedirler.³⁴ Çünkü bu düşünceye göre, şeriat Mekke'den Medine'ye geçinceye kadar, maslahata uygun değişmelerin olduğu, gelişen, toplumun ihtiyaçlarını dikkate alan bir teoriydi.³⁵ Zira geleneksel şeriat tasavvuru, İslam toplumlarını olumsuz durumlara getirerek siyasal egemenliğin kaybolması, toplumların sömürge haline gelmesi, gelir dağılımında ortaya çıkan adaletsizlikler, eğitim yetersizliği gibi problemlerin doğmasına sebebiyet vermiştir.³⁶

Söz konusu ayırımı yönelik başka bir yaklaşıma göre, din ve şeriat kavramlarının arasının tefrik edilmesi, özellikle şeriat kavramının dinin uygulamaya yönelik boyutuna indirgenmesine sebebiyet vermiş, ancak bu Kur'an'ın ifade ettiği anlam alanını yansıtmamıştır. Din-şeriat ayrımı ekseninde yapılan tartışmaların, söz konusu kavramların Kur'an'ın ortaya koymaya çalıştığı manalardan ayrı olarak içeriğinin doldurulması, meselenin sağlıklı bir şekilde anlaşılmasına engel olmuştur. Şeriatın İslam hukuku alanına irca edilmesinin, vahiyle belirlenen ve değişebilen konular olmasına yönelik bir anlam zuhuruna kapı araladığı söylenebilir. Ancak Kur'an'ın bütünü göz önüne alınırsa şeriat, değişen ilkeler olmayıp tam tersine değişmeyen ana prensipler olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira değişim fikri peygamberlerin bizzat kendilerinin gelmesinden doğmaktadır. Şeriat kavramını ise bu peygamberlik silsilesiyle dinin tamamlanmasında söz konusu etmek daha uygun olur. Çünkü bütün peygamberler temel olarak aynı prensipleri tebliğ etmişlerdir.³⁷ Bu kavramın bu şekilde anlaşılması, şir'at ve minhac kelimelerinin manalarını belirleme noktasında önemli kolaylık sağlamaktadır. Şeriat değişmeyen bir alana işaret ederken, şir'at ve minhac ise gerek dini gerekse sosyal yaşamda zamana göre insanların kendi akli kapasiteleri ve imkânlarına göre dini ve sosyal hayatı buna göre düzenlemek demektir.³⁸

Mâturîdî ve Taberî'nin Din-Şeriat Ayrımına Yönelik Yaklaşımları

İslam düşüncesinin ve tefsir tarihinin gözde simalarından Mâturîdî ve Taberî din-şeriat ayrımına yönelik görüşlerini, Kur'an'da bu iki kavramla ilişkilendirilen ayetler üzerinden zikretmektedirler. Özellikle şeriat kelimesinin geçtiği ayetler üzerindeki yorumlarını dikkate alarak bu meseleye dair bakış açılarını netleştirmenin önemli olduğunu söylemek gerekir.

Öncelikle Kur'an'da din-şeriat ilişkisine vurgu yapması bağlamında, önceki şeriatlerle son gönderilen şeriat ilişkisine değinen Maide suresi 48. ayet üzerinden Mâturîdî ve Taberî'nin yorumları önem arz etmektedir. Söz konusu ayetteki " *Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk. Eğer Allah dileseydi, elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı.*" ifadeleriyle alakalı Mâturîdî ve Taberî'nin açıklamalarına bakıldığında, Mâturîdî'nin önceki şeriatlerin hükmüne uyulup uyulmaması konusundaki tartışmalara değindiği görülürken, Taberî'nin ise ayetteki şeriat ve yol (minhac) kelimelerine dair sahabe ve tabiundan

gelen rivayetlerden hareketle ayette kastedilen hususların ne olduğunun üzerinde durduğu görülmektedir. Mâturîdî'ye göre ayette geçen her ümmete bir şeriat kılınması, önceki ümmetlerin şeriatlerinde olan ya da olmayan, hevalarına uyarak alışkanlık haline getirdikleribazı hususların, nesh edilmesi anlamındadır. Bu bakımdan mensuh olan bir hükümle amel etmek haramdır. Ancak Mâturîdî'ye göre buradaki nesh, Yahudilerin anladığı şekliyle beda değildir. Zira nesh, bir hükmün uygulanış zamanının sona erdiğinin beyanıdır. Ayrıca Mâturîdî ayette zikredilen tek bir ümmet olma durumuna da bir izahta bulunmaktadır. Bu hususta zikredilen bir görüşü aktaran Mâturîdî, eğer Allah dileseydikullarını tek ümmet yapıp her ümmeti tek şeriat altında toplayabileceğini ancak Allah'ın gönderdiği bir şeriat başka bir şeriatle nesh ederek kullarını imtihan etmek istediğini zikretmektedir. Bu ayet bağlamında Mâturîdî, dinin aslında ilk peygamberden itibaren değişmediğini ancak her ümmete verilen şeriatın Allah'ın bir imtihanına yönelik olarak bazı taraflarının değişebileceğini dile getirmektedir.³⁹

Taberî'nin söz konusu ayet bağlamında, zikrettiği bazı görüşler bulunmakta ve kendisi bu görüşler arasında bir tercih yapmaktadır. " *Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk.*" ifadesiyle alakalı Katade ve Hz. Ali'den aktardığı bir görüşe göre buradaki ifadeden maksat, çeşitli şeriatlere sahip olan ümmetlerdir. Yani Allah her bir ümmet için belli bir şeriat ve yol kalmıştır. Tevrat'ın, İncil'in ve Kur'an'ın şeriatı başkadır. Allah bu şeriatlardan bazılarında helal kıldığını diğerlerinde haram kalmış olabilir. Böyle yapmasının sebebi ve hikmeti, itaat edenlerin itaat etmeyenlerden ayırt edilmesidir. Taberî, zikri geçen bu görüşün tercihe şayan olduğunu, zira ayette zikredilen önceki toplulukların her birinin şeriatinin olup dinin ise değişmez bir olgu olduğunu belirtmektedir.⁴⁰

Din-Şeriat ayrımı bağlamında bahis konusu edilen " *Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin!*" diye Nûh'a emrettiğini, sana vahyettiğini, İbrâhim'e, Mûsâ'ya ve İsâ'ya emrettiğini size de din kıldı."⁴¹ ayetinin Mâturîdî ve Taberî tarafından yorumları da kayda değer gözükmektedir. Mâturîdî ayette ifade edilen *شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ* ifadesinden hareketle din-şeriat ayrımını netleştirmeye çalışmaktadır. Ayetteki söz konusu ifadeden hareketle dinin bütün peygamberlere emredilen aynı din olduğunu, bu dinin merkezinde Allah'ın birliğine ve O'na ibadet edilmesine vurgu yapıldığını dile getirmektedir. Ancak Maide 48.

ayete atıfta bulunarak, her topluluğa gönderilen şeriatın farklı olabileceğine dair hususa da dikkat çekmektedir.⁴² Taberî de sahabe ve tabiundan bu ayetin tefsiriyle ilgili bir takım rivayetlere yer vermektedir. Zikrettiği rivayetlerden hareketle Taberî, Allah'ın peygamberlere şeriat olarak gönderdiği dinin bir olduğunu ifade etmektedir. Dinin tek olmasından maksat ise sadece Allah'a kulluk ederek tevhid inancını benimsemektir. Zira Allah bütün peygamberlerine bu hak dini ayakta tutmayı ve onda ayrılığa düşmemeyi emretmiştir.⁴³

Mâturîdî ve Taberî'nin din ve şeriat kavramına yönelik görüşlerini dile getirdiği bir başka ayet "*Sonra din işinde, seni ayrı bir şeriat yoluna koyduk. Sen ona tâbi ol*"⁴⁴ ayetidir. Mâturîdî bu ayette ifade edilen "şeriat" kelimesinin lügat anlamlarına atıfta bulunarak yorumlamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda şeriat millet (din), gidilen yol (mezheb) anlamlarına gelmekte, aynı zamanda Ebu Avsece'den aktardığı bir görüşe göre şeriat sünnet demektir. Mâturîdî'nin bu açıklamaları dikkate alınır, şeriat Allah'ın insanlar için koyduğu sünnetler, üzerinde gidilen yol ve ahkâm olarak algılamak mümkün görünmektedir.⁴⁵ Taberî ise bu ayeti açıklarken, Allah'ın Hz. Peygamber'e İsrailoğullarına verilen bir şeriaten sonra kendisine de bir şeriat verdiğini, bu şeriate uyması gerektiğini emrettiğini dile getirmektedir. Taberî bu görüşlerine dayanak teşkil eden bazı rivayetler aktararak, ilk dönemde yani sahabe ve tabiun döneminde şeriat ve dine bakışın nasıl olduğuna dair önemli ipuçları vermektedir. İbn Abbas'tan naklettiği bir görüşe göre, "şeriat" hidayet ve apaçık yoldur. Katade'den naklettiği bir rivayette ise Katade şeriatı, farzlar, cezalar (hadler), emirler ve nehiyler olarak tavsif etmektedir. Tabiun dönemi önemli âlimlerinden olan İbn Zeyd'e göre de ayette zikredilen şeriat, din anlamındadır. Zira Şura 42/13. ayette zikredilen şeriat hususunda İbn Zeyd, ilk şeriat sahibinin Hz. Nuh, son şeriat sahibinin ise Hz. Peygamber olduğunu dile getirmektedir.⁴⁶ Taberî'nin zikri geçen ayet hakkındaki izahları, naklettiği rivayetler, dinin gönderilen ilk peygamberden itibaren aynı olduğunu ancak her peygamberin bazı farklılıklar içeren çeşitli şeriatlere sahip olduğunu ifade ederek, din ve şeriat kavramları arasındaki ayrıma, Mâturîdî'nin benimsediği görüşlere benzer düşünceleri zikretmesi dikkat çekmektedir.

Mâturîdî ve Taberî'nin din ve şeriat kavramlarına yönelik görüşlerini bazı ayetler hakkındaki satır arası yorumlarından da okumak mümkün gözükmektedir.

Örneğin Enbiya 21/73. ayetin tefsirinde her iki müellif, gelmiş geçmiş bütün peygamberlerin örnek vasıflarıyla insanları Allah'ın dinine uymaya çağırdıklarını, namaz, oruç, zekât gibi ibadetlerinde onların şeriatlerinde mevcut olduğunu zikretmektedirler.⁴⁷ Ali İmran 3/85. ayeti hakkında Mâturîdî ve Taberî'nin yorumları açısından dikkat çekmektedir. Söz konusu ayetin "*Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır.*" ifadesinde dinin sadece İslam olduğu üzerinde durulurken, Mâturîdî ve Taberî'nin de dinin yalnızca İslam olduğuna yönelik vurgulamaları, İslam dininin tarih boyunca değişmeyen tek din olarak kabul edildiğine işarette bulduklarını gösterir niteliktedir.⁴⁸ Bununla birlikte özellikle Mâturîdî'nin En'am 7/153. ayetteki yorumları din ve şeriatın alanına yönelik kendisinin benimsediği görüşleri açıkça dile getirir gibidir. Söz konusu ayetteki "*İşte bu, benim dosdoğru yolum. Artık ona uyun. Başka yollara uymayın. Yoksa o yollar sizi parça parça edip O'nun yolundan ayırır. İşte size bunları Allah sakınsınız diye emretti.*" ifadelerini açıklarken Mâturîdî, ayetin siyak ve sibakını da dikkate alarak ayette zikredilen yoldan kastın emir, nehiy, helal ve haram hususları kapsadığına, bunların değişmeyen muhkem hükümler olduğuna, bütün ilahi kitaplarda onları nesh eden bir şeyin bulunmadığına, her peygamberin ve gönderildikleri toplumun bunlara uyması gerektiğine dair açıklamalarda bulunmaktadır.⁴⁹ Bunun örneğine ilişkin Maide 5/48. ayetin tefsirinde Mâturîdî, recm konusuyla bağlantılı olarak yaptığı izahlarında recm cezasının Hz. Peygamber tarafından uygulandığını, bu cezanın Tevrat'ta da bulunduğunu, dolayısıyla Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in sünnetinde yer alan ahkâm ve şeriatin aynı şekilde Tevrat'ta da olmasının şeriatlerin de aslında büyük ölçüde değişmediğini ifade etmek istemektedir.⁵⁰

Mâturîdî'nin din ve şeriat meselesine dair söz konusu görüşünü daha açık ifade ettiği yerler de bulunmaktadır. Her ne kadar Taberî, din ve şeriat hakkında açık ifadelerde bulunmasa da görüşlerinin hangi çizgide olduğunu gösterirken, Mâturîdî ise bu hususta daha açık bir şekilde meseleye yaklaşmaktadır. Enbiya 21/5. ayetini tefsir ederken serdettiği ifadeler Mâturîdî'nin din ve şeriat algısını yansıtmaya bakımından önemli görünmektedir:

"Allah'ın bu ümmet hakkındaki hükmü ve sünneti, nübüvvetin Hz. Peygamber'le birlikte sona erip, Hz. Peygamber'in şeriatini de baki kılmasıdır. Bununla

birlikte Allah'ın geçmiş ümmetler hakkındaki sünneti (hükmü) ise onların şeriatlerinin nesh edilip hükümlerinin tebdil edilmesidir.”⁵¹

Aynı şekilde Mâturîdî, Ahzab 33/53. ayetinin tefsirinde Hz. Peygamber'in şeriatıyla alakalı dikkat çeken açıklamalarda bulunmaktadır:

“Hz. Peygamber'in şeriatı, kendisinden önce gönderilen peygamberlerin nesh edilen şeriatleri gibi, kendisi vefat ettikten sonra başka bir şeriatle nesh edilmemiştir. Allah onun şeriatini kıyamet gününe kadar baki kılarak, sanki O'nu (Hz. Peygamber'i) hayatta bırakmıştır.”⁵²

Bu ifadeler dikkate alınacak olursa şu denilebilir ki, Mâturîdî'nin şeriatı dinden ayrı olarak değerlendirmedeği, Hz. Peygamber'e verilen son şeriatin zamana ve duruma göre değişiklik gösteremeyeceğini vurgulamak istediğini söylemeye imkân vermektedir.

Taberî'nin de bazı ayetler hakkındaki yorumlarından din-şeriat ilişkisine yönelik görüşlerini tespit edebilmek mümkün görünmektedir. Nahl 16/125. ayetinin ilk kısmı olan “(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır!” ifadesini tefsir ederken, “Rabbinin yolu” tamlamasından kastedilenin Allah'ın yarattığı kullar için koyduğu şeriat olduğunu, bu şeriatin karşılığının da İslam olduğunu zikretmektedir.⁵³ Taberî bu ayetin yorumunda, din ve şeriatin aynı anlama geldiğini, söz konusu ayet bağlamında dinin daha kapsayıcı bir alana sahip olduğunu dile getirmektedir.

Sonuç

Netice itibarıyla, din-şeriat ayrımı sorununun önemli bir tartışma konusu olduğunu dile getirmek mümkündür.

Zira din ve şeriat kavramlarının anlam içerikleri incelendiğinde, her iki kavramın tarihi süreç içerisinde kazandığı anlam dünyasının, kavramların bazı hususlarda aynı şekilde anlaşılmasına, bazı durumlarda ise birbirinden bağımsız olarak ele alınmasına neden olduğunu göstermektedir. Bu farklı algılamaya ve anlama ameliyesi, din-şeriat ayrımı tartışmasının iki yönlü bir şekilde ele alınmasını da gündeme getirmektedir. Bir yaklaşıma göre, din ve şeriat aynı anlama sahiptir ve din-şeriat ayrımı yapmak mümkün değildir. Diğer bir yaklaşıma göre, dinin inanç ve ibadet boyutu sabit olup değişmezken, dinin uygulamaya yönelik boyutunu ifade eden şeriat ise, toplumun ve zamanın şartlarına göre değişiklik gösterebilir. Bu tartışma ekseninde Mâturîdî ve Taberî'nin din-şeriat ayrımı noktasında görüşlerini dile getirdikleri ayetlerdeki yorumları dikkate değer gözükmektedir. Her iki müellifin bahsi edilen konu hakkında ortak bir fikre sahip olduğu söylenebilir. Mâturîdî ve Taberî'nin dinin değişmeyen, sabiteleri olan bir olgu olduğu, dinin kapsamı dâhilinde bulunup, onun pratiğe dayalı yönünü temsil eden ve her topluluğa gönderilen şeriatlerin pek çok noktada aynı olup, bazı noktalarda farklılıklar arz ettiği, ancak bu durumun şeriatin tamamına yönelik olmadığı düşüncesini benimsedikleri görülmektedir. Din ve şeriat hususuna atıf yapılan ayetlerde Mâturîdî ve Taberî, söz konusu bu iki kavramı aynı anlamda zikrettikleri gibi, bazı hususlarda farklı manalara da irca edebilmektedirler. Onlar dinin ilk gönderilen peygamberden son gönderilen peygambere kadar değişmeyip şeriatler arasındaki farklılığın belirli hususlarda olduğuna dikkat çekerlerken, Allah'ın Hz. Peygamber'e gönderdiği son şeriatle dini nihayete erdiğini ifade etmektedirler.

Dipnotlar

- 1 Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı. E-mail .omer_dinc25@hotmail.com.
- 2 Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah-İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ty, s. 256.
- 3 Bkz. Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Daru'l-Maarif, Kahire, ty, c. XV, s. 1467-1470; Günay Tümer, “Din” *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, c. IX, s. 312; Süleyman Gezer, *Kur'an'da Din-Şeriat İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999, s. 17-22; İsmail Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002, s. 49-57.
- 4 İlhami Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2012, s. 10.; Gezer, *Kur'an'da Din-Şeriat İlişkisi*, s. 18.
- 5 Fatiha, 1/4, Hicr, 15/35, Sad, 38/78, Zariyat, 51/12
- 6 Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, s. 11.
- 7 İzutsu, *Kur'an'da Allah-İnsan*, s. 256.
- 8 Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, s. 56.
- 9 Tümer, “Din” *DİA*, c. IX, s. 312.
- 10 Bkz. Araf, 7/29, Yunus, 10/22, Ankebut, 29/65, Mü'min, 40/14, 65, Beyyine, 98/5.
- 11 Bkz. Bakara 2/193, Al-i İmran, 3/83, Nur, 24/2,

- 12 Bkz. Fatiha, 1/6, Bakara, 2/257, Bakara, 2/138.
- 13 Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, s. 12.
- 14 Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul 2003, s. 78.
- 15 Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, s. 14.
- 16 Bkz. İbnManzur, *Lisanu'l-Arab*, c. XXV, s. 2238-2241.
- 17 Bkz. Maide, 5/48, Araf, 7/163, Şura42/13, 21, Casiye, 45/18.
- 18 Bkz. Muhammed b. Ceriret-Taberi, *Camiu'l-Beyan an Te'vili'Âyi'l-Kur'an*, Merkezi Buhusu'l-İslamiyye'l-Arabiyye, Kahire 2003, c. VII, s. 494-495.
- 19 Esed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, s. 200, 201.
- 20 Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şatibi, *el-Muvâfakât fi Usulîş-Şeria*, Daru'l-Marife, Beyrut 1994, s. 78,79.
- 21 Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, s. 98, 99.
- 22 Talip Türcan, "Şeriat" *DİA*, c. XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010, s. 572, 573.
- 23 Gezer, *Kur'an'da Din-Şeriat İlişkisi*, s. 44.
- 24 Mennâ' Halil el-Kattan, *İslam'da Teşrii ve Fıkıh Tarihi ve Metodu*, çev. Zeynelabidin Tathoğlu, İstanbul, ty. Hanifiyye Kitapçılık, s. 20.
- 25 Şura, 42/13.
- 26 Ebu Hanife, "el-Alimve'l-Müteallim" (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri İçinde) çev. Mustafa Öz. Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul, 1992, s. 12.
- 27 Abdullah Kahraman, "Ebu Hanife'de Din ve Şeriat Ayrımı Var mı?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sayı: 19, s. 473.
- 28 Ebu Hanife, "el-Alimve'l-Müteallim" s. 58.
- 29 Kahraman, "Ebu Hanife'de Din ve Şeriat Ayrımı Var mı?" s. 473; Ebu Hanife, "el-Alimve'l-Müteallim" s. 13.
- 30 Şura, 42/13.
- 31 Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekir el-Kurtubi, *Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'an*, tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Müessesetür'-Risale, Beyrut 2006, c. XVIII, s. 452, 453.
- 32 Hasan Hanefi, "Soruşturma" *İslamiyat*, c. I, sayı:4, 1998, s. 287.
- 33 Fazllurahman, *İslam*, çev. Mehmet Aydın, Mehmet Dağ, Selçuk Yay., İstanbul 1993, s. 141.
- 34 Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, s. 36.
- 35 Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, s. 28.
- 36 Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, s. 39.
- 37 Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, s. 100., 101.
- 38 Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, s. 101.
- 39 Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâturidi, *Tevilatü'Ehli's-SünneTefsiri'l-Mâturidi*, tahk. MecdiBeslum, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005,c. III, s. 534, 535.
- 40 et-Taberi, *Camiu'l-Beyan*, c. VII, s. 494-495.
- 41 Şura, 42/13.
- 42 el-Mâturidi, *Tevilat*, c. IX, s. 111.
- 43 et-Taberi, , *Camiu'l-Beyan*, c. XX, s. 480
- 44 Casiye, 45/18.
- 45 el-Mâturidi, *Tevilat*, c. IX, s. 223, 224; Talip Özdeş, "Mâturidî'nin Din ve Şeriat Anlayışı", *Büyük Türk Bilginilimam Mâtüridi ve Mâtüridilik-Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 130.
- 46 et-Taberi, *Camiu'l-Beyan*, c. XXI, s. 85, 86.
- 47 el-Mâturidi, *Tevilat*, c. VII, s. 360; et-Taberi, *Camiu'l-Beyan*, c. XVI, s. 318.
- 48 el-Mâturidi, *Tevilat*, c. II, s. 419, 420; et-Taberi, *Camiu'l-Beyan*, c.V, s. 555, 556.
- 49 el-Mâturidi, *Tevilat*, c. IV, s. 318.
- 50 el-Mâturidi, *Tevilat*, c. III, s. 534, 535, c. III, s. 68.
- 51 el-Mâturidi, *Tevilat*, c. VII, s. 328.
- 52 el-Mâturidi, *Tevilat*, c. VIII, s. 408.
- 53 et-Taberi, *Camiu'l-Beyân*, c. XIV, s. 400.

Kaynakça

- Çalışkan, İsmail, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.
- Ebu Hanife, "el-Alimve'l-Müteallim" (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri İçinde) çev. Mustafa Öz. Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul, 1992.
- el-Kattan, Mennâ' Halil, *İslam'da Teşrii ve Fıkıh Tarihi ve Metodu*, çev. Zeynelabidin Tathoğlu, İstanbul, ty. Hanifiyye Kitapçılık.
- el-Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekir, *Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'an*, tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Müessesetür'-Risale, Beyrut 2006.

ULUSLARARASI İMÂM MÂTURİDÎ SEMPOZYUMU

- el-Mâturidî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Tevilatı Ehli's-Sünne Tefsiri'l-Mâturidî*, tahk. Mecdi Beslum, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul 2003.
- eş-Şatibi, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-Muvâfakât fi Usulî's-Şeria*, Daru'l-Marife, Beyrut 1994.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan an Tevili'Âyi'l-Kur'an*, Merkezi Buhusu'l-İslamiyye'l-Arabiyye, Kahire 2003.
- Fazlurrahman, *İslam*, çev. Mehmet Aydın, Mehmet Dağ, Selçuk Yay., İstanbul 1993.
- Gezer, Süleyman, *Kur'an'da Din-Şeriat İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.
- Güler, İlhami, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2012.
- Hanefi, Hasan, "Soruşturma" *İslamiyat*, c.I, sayı:4, 1998, s. 287.
- İbnManzur, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, , *Lisanu'l-Arab*, Daru'l-Maarif, Kahire, ty.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah-İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ty.
- Kahraman, Abdullah, "Ebu Hanife'de Din ve Şeriat Ayrımı Var mı?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sayı: 19.
- Özdeş, Talip, "Mâturidî'nin Din ve Şeriat Anlayışı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâturidî ve Mâturidilik-Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2012.
- Tümer, Günay, "Din" *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, c. IX.
- Türcan, Talip, "Şeriat" *DİA*, c. XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2010.